

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, July.-Dec 2018, PP 101 - 114

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)

جولائی - دسمبر 2018ء، مسلسل شمارہ 6

☆ مس آمنہ اللہ دتہ

پنجابی زبان دے مڈھ وچ آؤن والے تبدل

Abstract

Language is an absolutely human property and its changes has varied in kind from one period to the next. The Punjabi Language has had a prominent history. When we first catch sight of Punjabi Language in historical records, it was the speech of some non-Indo Aryan tribes. A huge number of Greek, Arabic, Persian and English languages' words had entered in Punjabi in different time periods. Long before that to origins we can only speculate about Punjabi Language. From those murky and unexceptional beginnings, Punjabi has now become the most widespread language in the world, used by many people for many purposes. The article therefore considers that change is natural, normal and continuous in every language while the concept itself shows that Punjabi Language system

is culturally transmitted that evolves slow process.
So, the Punjabi Language is constantly turning into
something different Powerful Language. This article
deals with the Origins and all the Stages of a Change
in Punjabi Language.

پنجاب دی سرزمین ہمیش توں ای زرخیز اے۔ ایہدی زرخیزی دا کارن اتھے وگن والے دریا نیں۔ اجمہی خوبی
مشرق وچ کسے ہورتھاں کول نہیں۔ ایس دھرتی دے آ لے دوالے رہن والے لوکاں دی نظر ایس سرزمین تے ہمیشہ رہی۔
وگھو وگھ قبیلے اتھے حملہ آور رہے تے حکومت وی کردے رہے۔ ہر آون والے حملہ آور نے ایس دھرتی نوں نواں ناں دتا۔
پندرہویں صدی عیسوی وچ باقاعدہ طور تے ایہداناں پنجاب رکھیا گیا۔ جس نسبت نال پنجابی ایس صوبے دی زبان متھی
گئی۔ زبان یاں لسان دا مطلب زبان یا چیمہ دے نیں۔ ایس بارے وارث سرہندی ہوریں لکھدے نیں:

”(i) خوش گفتار، شیریں زبان، (ii) چکنی چڑی باتیں بنانے والا۔“ (1)

اصطلاحی معنیاں وچ لسانیات دا مطلب زبان یاں زبانان دا علم ہوندا اے۔ ایس علم نوں انگریزی وچ
Linguistics، ہندی وچ بھاشاستر، پنجابی (گورکھی) وچ بھاشا وگیان، اردو تے پنجابی وچ لسانیات دانان دتا جاندا
اے۔ لوکاں دا آپس وچ گل بات کرنا معاشرتی عمل اے۔ انسان اپنے خیالاں، جذبیاں، سوچاں تے احساساں نوں ظاہر
کرن لئی بولدے نیں۔ ایس لئی بولن تے سنن دے عمل نوں زبان آکھیا جاندا اے۔ ایس بارے Loreto Todd ہوریں
لکھدے نیں:

“A language is a set of signals by which we
communicate”. (2)

اہل زبان دے ذہن وچ زبان دا پورا نظام ہوندا اے۔ ایہدے بغیر نہ آوازاں نکلیاں نیں تے نہ ای معنے
سمجھائے جاسکدے نیں۔ ایہہ ساخت مکمل طور تے ذہناں وچ ہوندی اے تے مڑ ایہہ سوچ آوازاں دی شکل وچ
ظاہر ہوندی اے۔ ایہنوں زبان آکھیا جاندا اے۔ زبان پوری دنیا وچ بولی جاندی اے۔ ہر ملک تے علاقے دی زبان

و کھو و کھ ہوندی اے۔ پنڈاں وچ جیہڑی زبان بولی جاندی اے، اوہنوں بولی آکھیا جاند اے۔ سب توں پہلے ایہہ سوال ذہن وچ آؤندا اے کہ پنجابی زبان کتھوں تے کس طرح وجود وچ آئی۔ عام طور تے خیال کیتا جاند اے کہ ویدی بولی نے سنسکرت داروپ وٹایا، لکھتی سنسکرت تے اوہوای رہی پر بول چال وچ رد و بدل ہوندا رہیا فیرا اپنے پراکرت داروپ دھار لیا۔ ایہدے توں ہند آریائی بولیاں نے جنم لیا۔ ایہہ اوہ بولیاں سن جیہڑیاں ہندوستان دے خطے وچ بولیاں جاندیاں سن۔ جیویں سندھ وچ سندھی تے پنجاب وچ پنجابی وغیرہ۔ پنجابی کیہڑے کنبے دی زبان اے۔ ایس بارے دو نظریے نیں۔ شہباز ملک ہوراں دے آکھن موجب:

”(i) پنجابی زبان آریائی کنبے دی اے۔

(ii) پنجابی زبان غیر آریائی کنبے دی اے۔“ (3)

آکھیا جاند اے کہ انسان سب توں پہلاں افریقہ وچ جمیا۔ جیویں جیویں کھوج و دھدی گئی باند رو رگے انسان، انساناں دے ڈھانچے تے کھوپڑیاں لہیاں۔ ایس توں وکھ پنجاب وچ وی انسانی ڈھانچے لہیے نیں۔ تحقیق مگروں نتر کے سامنے آیا کہ اتھے سب توں پہلاں نیگریٹو، آسٹریک، مڑ دراوڑ تے اخیر وچ آریہ آئے۔ نیگریٹو جیہڑی قوم نال تعلق رکھدے سن۔ ایہہ لوک عرب توں لے کے چین تک پھیلے ہوئے سن۔ ننگ کچن لئی گھاہ، پتے ورتدے سن۔ اوہناں نوں بھانڈے تے بناؤنے آؤندے نہیں سن پر اوہ واپسی توں وی کورے سن۔ حمید اللہ ہاشمی ایس بارے لکھدے نیں کہ:

”نگرٹو یا نگر ایڈ قوم آبادی جیہڑی جیہڑی قوم نال تعلق رکھدی سی۔ دور حاضر وچ

اودھنی نسل جزیرہ انڈیمان وچ پائی جاندی اے۔“ (4)

آسٹریک لوکاں نے آکے ایہناں نوں کڈھن دی کوشش کیتی کجھ مارے گئے تے کجھ نس گئے۔ آسٹریک قبیلے دے لوک نیگریٹو قبیلے نالوں زیادہ ترقی یافتہ سن۔ ایہہ لوک بھانڈے وی ورتدے سن تے پتھر دے ہتھیار وی استعمال کردے سن۔ اک ہور نسلی گروہ جیہڑا بحیرہ روم توں اتھے آیا اوہ دراوڑ اکھواند اسی۔ دراوڑ قبیلے دے لوکاں نے اتھے دے لوکاں نال آکے مٹھالایا۔ کجھ نوں ایہناں نے ماریا تے کجھ نسن اُتے مجبور ہو گئے۔ دراوڑاں نے ایس دھرتی اُتے ہڑپا وسیب دی بنیاد رکھی۔ عین الحق فرید کوٹی ہوریں لکھدے نیں:

”یہ امر پایہ ثبوت تک پہنچ چکا ہے کہ آریاؤں کی آمد کے وقت وادی سندھ میں

دراوڑی قبائل کو بالادستی حاصل تھی۔“ (5)

ایہناں قبیلیاں توں مگروں آریا قوم 1500 ق م وچ برصغیر آنا شروع ہوئی۔ ہر قوم وانگ اوہناں نے وی اتھے آکے مار دھاڑ شروع کردتی۔ کوئی وی حملہ آور پوری دی پوری قوم نوں ملیا میٹ نہیں کر سکا۔ ایہناں وچوں کجھ نوں جانوں مار دتا، کجھ نس گئے تے کجھ نوں غلام بنا لیا گیا۔ انج دوزباناں داملاپ ہو یا جس نوں پراکرت داناں دتا گیا۔ ایس بارے شہباز ملک ہو ریں لکھدے نیں:

”آریاں دی زبان نے مقامی زباناں اُتے ودھیر اثر کر کے لفظی اثر پایا،

اگرچہ گرامریاں صرف ونحو دے ڈھانچے نے کوئی خاص اثر نہ قبولیا۔ اوس

ویلے دیاں ایہناں مقامی زباناں نوں پرانی پراکرت آکھیا جاند اے۔“ (6)

آریا لوک کتھوں آئے تے کتھے چلے گئے، ایس بارے کوئی پکا ثبوت نہیں لبھدا پر آریا لوکاں دی کتاب رگ وید موجود اے۔ ایس کتاب نوں مذہبی درجہ وی ملیا کیوں جے ایہدے وچ اوس دور دی سیاسی، سماجی تے معاشرتی تاریخ لکھی گئی۔ محمد آصف خاں ”پنجابی بولی دا پچھوکر“ وچ لکھدے نیں:

”میں سچ آکھدا ہاں کہ قدیم پاکستان دی سیاسی، سماجی تے اقتصادی تاریخ

لکھن لئی ایس توں وڈی تے معتبر کتاب دنیا وچ ہو ر کوئی وی نہیں ہے کیوں جے

ایہہ کتاب سپت سندھو (پنجاب) وچ لکھی گئی سی۔“ (7)

محققاں دا خیال اے کہ سپت سندھو پنجاب دا پرانا ناں اے۔ ایہدا مطلب اے ست دریاواں دی سرزمین۔

ایہناں قبیلیاں دے ناں ”رگ وید“ وچ موجود نیں۔ حتیٰ گل ایہہ وے کہ اوہ جیہڑی بولی بولدے سن، اوس بولی نے ویدی تے سنسکرت نوں متاثر کیتا۔ ویدی اوہ بولی اے جیہدے وچ رگ وید لکھیا گیا۔ ایس بارے محمد آصف خاں ہو ریں انج لکھدے نیں:

”ویدی اوہ بولی ہے، جس وچ رگ وید، سام وید، یجر وید دا منتر اں والا حصہ

تے اتھرو وید دا پہلا حصہ گنیا جاسکدا ہے۔“ (8)

ویدی توں بعد دی زبان سنسکرت اے۔ ایہدے دور وچ نیں اک عام بول چال دا جیہڑی زبان ویلے نال

بدلی رہندی اے، دو جادبی زبان اے جیہڑی بار بار لکھن نال معیاری بن گئی۔ عائشہ محمود ہوراں موجب:

”سنسکرت لفظ دے معنی اوہ نہیں ہن جو عام طور تے سمجھے جاندے ہن۔

عالماں نے ”کرت“ نوں اکیتراں مکھیڑ کے جو معنی کیچے ہن، اوہ اکے ای

ڈھکویں نہیں ہن حقی گل ایہہ ہے کہ ایہہ مرکب (سنس کرت) نہیں سگوں اکو

لفظ (سنسکرت) ہے۔“ (9)

سنسکرت مگروں پراکرت سامنے آئی۔ پراکرت بارے کوئی پکی پیڑی گل نہیں۔ محققاں نے ایہدے وی دو

نظریے دتے نیں۔ پہلا ایہہ کہ پراکرت مقامی علاقے دی بولی نوں آکھیا جاند اے تے دو جا ایہہ کہ ایہہ سنسکرت وچوں

نکلی اے۔ محمد آصف خاں موجب:

”جس نے وی بولی لئی پہلی وار ”پراکرت“ دالفظ گھڑیاسی۔ اس نے ”سنسکرت“

دے لفظ دی ترکیب نوں سامنے رکھ کے گھڑیاسی۔“ (10)

پراکرتاں دے مگروں اپ بھرنش سامنے آئی۔ اپ بھرنش اوہ مقامی زبان اے جیہڑی ویلے دے نال ودھدی

گئی۔ سنسکرت توں پراکرت، پراکرت توں اپ بھرنش وجود وچ آئی۔ اپ بھرنش اوہناں بولیاں نوں آکھدے نیں جیہڑیاں

گنتی وچ ڈھیر ساریاں ہوں۔ اپ بھرنش نوں دو قسم دیاں بولیاں وچ ونڈیا جاسکدا اے۔

1- علاقائی روپ دیاں بولڑیاں۔

2- ”غیر آریائی بولیاں“ ماہر لسانیات آکھدے نیں۔

ایہناں نوں بدھ مت تے جین مت والیاں نے اپنی مذہبی کتاب وچ اپنالیا۔ سب توں چھیکڑ وچ اج دیاں بولیاں

دی واری اے۔ ایہناں بولیاں وچ پنجابی، ہندی، مرہٹی، بنگالی وغیرہ نیں۔ پنجابی مشہور اکھان اے کہ ”باراں کوہ تے بولی

بدل جاندی اے“ ہر زبان وچ اوہدے علاقائی انگ ہوندے نیں جہناں نوں ”Dialect“ آکھدے نیں۔ بقول محمد

آصف خاں:

”گریمرسن ولوں اپنائی گئی ”اندرلی تے باہرلی شاخاں“ والی تھیوری دسدی ہے

کہ اندرلی شاخ وچ (1) مغربی ہندی (2) پنجابی (3) گجراتی (4) راجستھانی

اتے باہری شاخ وچ (1) لہندا (2) سندھی (3) مرہٹی (4) اڑیا (5) بہاری

(6) بنگالی وغیرہ آوندیاں ہن۔“ (11)

گریٹر سن دے خیال موجب ہندوستان وکھو وکھ سمیاں وچ وکھو وکھ قبیلیاں تے قوماں دا گھر رہیا اے۔ ایہہ لوک وکھو وکھ ویلیاں وچ استھے آکے آباد ہوندے رہے تے ایہناں دیاں بولیاں وچ ردوبدل ہوندا رہیا۔ انج پنجابی زبان و دھدی پھلدی گئی۔ پنجاب دیاں جغرافیائی حداں وانگ پنجابی زبان وچ وی وڈیاں وڈیاں تبدیلیاں آوندیاں رہیاں۔ پنجابی وچ وچ ہندی، سندھی، سرائیکی تے ہندکو زبانوں دے نشان ملدے نیں۔ پنجابی زبان دا اپنا کنبہ وی بہت وڈا اے۔ ایہدے وچ کوئی شک نہیں پئی ایہنے دو جیاں زبانوں دے لفظ ادھار لئے یاں قبول کیے۔

پنجابی توں مراد پنجاب دی بولی تے پنجاب دا وسنیک اے۔ ایہہ برصغیر پاک و ہندی قدیم زبانوں وچوں اے۔ پنجابی دا جشہ سنسکرت اے۔ سنسکرت وگڑی تے پراکرت بنی فیر پراکرت توں اپ بھرنش تے مڑ ایہدے توں پنجابی۔ ایہہ وسیع خطے دی زبان اے جیہڑی زبان جنی وسیع ہووے، اوہدے لب و لہجے تے محاورے وچ اونا ای فرق ہوندا اے۔ انج پنجابی زبان وچ ردوبدل ہوندا رہیا تے ایہدے لب و لہجے وچ وی فرق ہوندا گیا۔ ”اُردو انسائیکلو پیڈیا“ وچ پنجابی زبان دے حوالے نال انج جانکاری دتی گئی اے:

”ویدوں کے زمانے میں سنسکرت، راجا اشوک کے عہد میں پالی، پراکرت اور اپ بھرنش کہلاتی تھی۔ ہندوستان پر مسلمانوں کے حملے کے وقت اسے ہندوی، ملتانی اور لاہوری کہا جاتا تھا۔ پنجاب پر مسلمانوں کے قبضے کے بعد پنجابی میں بے شمار عربی اور فارسی الفاظ شامل ہو گئے لیکن اس کی بنیاد سنسکرت ہی رہی۔ پاکستانی پنجاب میں فارسی رسم الخط اور بھارتی پنجاب میں دیوناگری لپی میں لکھی جاتی ہے۔ مغربی پنجاب میں بولی جانے والی پنجابی پر عربی اور فارسی کا غلبہ ہے جبکہ مشرقی پنجاب کی زبان پر سنسکرت کی چھاپ بہت نمایاں ہے۔“ (12)

زبان دی اہمیت توں کسے صورت وی انکار نہیں کیتا جاسکدا۔ زبان نہ صرف کسے وی نسل، قوم یاں علاقے دی رہتل، ثقافت تے تہذیب و تمدن دی ترجمان ہندی اے سگوں ایہہ لوکاں دے وچکار تعلق تے رابطہ قائم کرن وچ وی اہم

کردار ادا کر دی اے۔ پنجابی کئی ہزار ورہے پرانی ایس خطے دی زبان اے۔ ایہدے اُتے کئی قوماں تے زباناں دے اثرات دے باوجود ایہدی وکھری پچھان اے۔ ایہہ زبان اپنی ترقی کر گئی اے کہ ایہدے وچ شامل دو جیاں زباناں دے لفظ وی اپنے ای لگدے نیں۔ تاریخ ول جھات ماریئے تاں پتہ لگدا اے کہ پنجاب دیاں جڑھاں بہت پرانیاں نیں۔ ایہتھوں دی زرخیزی پاروں اتھے اڈواڈ قوماں، نسلاں تے تہذیبیاں آؤندیاں رہیاں۔ ہر کوئی زبان اُتے اپنی چھاپ چھڈ دا گیا۔ زباناں وچ تبدیلی دا عمل ہر ویلے ہوندا رہندا اے۔ اک زبان دوجی زبان توں متاثر ہو کے لفظ ادھار وی دیندی اے تے ادھار لیندی وی اے۔ ایس طرحاں ابلاغ دا سلسلہ شروع ہوندا اے جیویں جیویں بندیاں وچ ابلاغ ودھدا اے، او سہ طرح زبان وی امیر ہوندی جاندی اے۔ انج زبان وچ تبدیلیاں ہوندیاں رہندیاں نیں۔ محمد آصف خاں لکھدے نیں:

”ویدی بولی توں سنسکرت ہوند وچ آئی۔ سنسکرت نوں پانی تے ”اشٹادھیائی“
 راہیں گرا نمر دے اصولاں وچ جکڑ دتا۔ لکھتی سنسکرت وچ اکسارتا رہی، پر بول
 چال دی سنسکرت وندی وندی پراکرت بن گئی۔ ایہہ پراکرت اگانہہ جا کے اپ
 بھرنش وچ وٹ گئی۔ ایہدے توں اجوکیاں ہند آریائی بولیاں نے جنم لیا۔
 پنجاب وچ پنجابی، سندھ وچ سندھی، بنگال وچ بنگالی وغیرہ۔“ (13)

پنجابی ڈھیر پرانی زبان اے۔ ہندو آکھدے سن کہ پنجابی تے برصغیر دیاں ہور بولیاں سنسکرت وچوں نکلیاں
 نیں۔ ایہہ پاک تے پوتر زبان آریا لوک اتھے لیائے سن۔ اوس ویلے ایہداناں ”آریائی بولی“ سی۔ ایس بارے سلیم خان
 گمی ہوریں لکھدے نیں:

”کچھ اگے چچے 2000 ق م دے وچ آریا پٹری واساں نے پنجاب اُتے حملہ
 کیتا۔ اوہ اک اجہی زبان لے کے پنجاب وچ آئے جنہوں آریائی زبان دا
 ناں دتا گیا اے بعضے ماہراں نے ایہوں ہند آریائی داناں وی دتا اے۔“ (14)

برصغیر دی قدیم تاریخ آریا قوم دے اتھے آؤن توں پہلاں کچھ نہیں دسدی۔ ہن موجودہ صدی دے تیجے
 دھا کے وچ ہڑپہ تے موہنجوداڑو دے آثار لیکھے فیر پتہ لگا کہ آریا توں پہلاں اتھے مہذب قوماں آباد سن۔ ایہہ شہر پنج ہزار
 سال پہلاں کسے وباء، سیلاب یا آسمانی آفت دی وجہ توں اکھوں اوہلے ہو گئے۔ آریا جدوں برصغیر وچ آئے تے اوہناں

نے دراوڑاں نوں ہرا کے آپ حاکم بن بیٹھے۔ آریا قبیلے والے ادھ ایشیاء توں کچھ پہاڑاں راہیں پنجاب وچ ڈیڑھ ہزار ورھیاں توں پہلے آئے سن۔ ایہہ پتہ نہیں کہ کس وجہ توں ہجرت کرن اُتے مجبور ہوئے۔ کجھ قبیلے یورپ ول تے کجھ ایران ول چلے گئے، مڑاوتھے وسن لگ پئے۔ باقی افغانستان ول چلے گئے۔ ایہدے توں مگروں کجھ قبیلیاں نے ہندوستان ول رخ کر لیا۔ اتھے ایہناں دامقابلہ دراوڑ تے منڈا قبیلیاں نال ہويا۔ مقامی لوک بہت سوکھے سن۔ اوہناں نے دشمن توں بچن دا کوئی سر بندھ نہ کیتا۔ ایہد انتیجہ ایہہ نکلیا کہ اوہناں نے مقامی لوکاں نوں ماریا کٹیا تے فیر اپنا غلام بنا لیا۔

دراوڑ تے منڈا قبیلے دیاں زباناں عوامی روپ اختیار کر گئیاں۔ اِج وی پنجابی زبان وچ ایہناں زباناں دے لفظ کجھ تبدیلی نال بولے جاندے نیں۔ آریا لوکاں دے آؤن توں پہلاں افغانستان تے پنجاب وچ لوک دراوڑاں دیاں زباناں بولدے سن۔ ایہناں وچوں ”براہوی“ بولی اِج تک بلوچستان وچ موجود اے۔ آریا لوکاں نے اپنی پہلی مذہبی کتاب ”رگ وید“ پنجاب دی سر زمین اُتے لکھی۔ کجھ قبیلے اگانہہ گنگا تے جمنا ول جاوے۔ اوتھے اوہناں نے تن ہور وید ”سام وید“، ”یجر وید“ تے ”اتھرو وید“ لکھے۔ ایہناں دی بولی ”ویدی“ یاں ”ویدک“ اکھوائی۔ سلیم خان گئی ہوراں اک تھاں لکھیا اے:

”سنسکرت تے اوس ویلے وجود وچ آئی، جدوں آریا لوک پنجاب چھڈ کے گنگا تے جمنا دی وادی وچ جاوے۔ جدوں اوہ سندھ تے اوہدے ساٹھی دریاواں دے کنڈھیاں اتے سن۔ اوس ویلے اوہ جیہڑی زبان بولدے سن اوہنوں ویدک یا ویدی زبان آکھیا جاند اے یعنی ویداں دی زبان اوس زبان وچ سبھ توں پہلوں جیہڑا وید لکھیا گیا اوہ رگ وید اے۔“ (15)

کجھ محقق ایس نوں اجوکیاں ہند آریائی بولیاں دی جنتی مندے نیں۔ ویدی دے دور وچ دسے جاندے نیں۔ اک بول چال جیہڑا وید لنگھن نال مقامی اثرات توں متاثر ہويا، دو جا دبی روپ۔ آریاواں نے جدوں برصغیر وچ قیام کیتا تے آریائی بولی مقامی بولی نال رل کے سنسکرت بن گئی۔ ڈاکٹر انجم رحمانی اپنے وچاراں دا اظہار اِج کردے نیں:

”آریاؤں کی اپنی زبان ویدک بھاشا تھی البتہ پنجاب میں رہ کر انہوں نے سنسکرت زبان ایجاد کی جو یہاں تقریباً ایک ہزار سال تک رائج رہی۔“ (16)

سنسکرت نوں پاک زبان آکھیا گیا۔ آریا لوکاں دی کوشش سی کہ سنسکرت نوں عوامی زبان توں دکھ رکھیا جاوے۔ کیوں جے اوہ دراوڑ تے منڈاقیلیاں دے لوکاں نوں چنگا نہیں سمجھدے سن۔ اوہناں موجب برہمن ای ایس نوں پڑھ سکدے سن۔ اُردو دائرہ معارف اسلامیہ وچ انج درج اے:

”جب آریاؤں کو یہاں رہتے کافی عرصہ ہو گیا تو وہ مقامی زبان سے متاثر ہونے لگی ان مقامی اثرات سے بچانے کے لیے یاسک (۷۰۰ ق م) پالی (۵۰۰ ق م) اور پتھجلی (۱۰۰ ق م) نے سنسکرت کی گرامریں لکھیں۔ ان قواعد کے سانچے میں جو زبان ڈھالی گئی اسے کلاسیکی سنسکرت یا صرف سنسکرت کہا جاتا ہے۔“ (17)

پنجابی دا اک ہور روپ پالی وی دسیا جاندا اے۔ ایہہ مہاتما بدھ دی تبلیغی زبان سی جیہڑی بڑی عام فہم سی۔ پالی زبان اجہی زبان سی جہدے وچ بدھ مت دی بنیاد رکھی گئی۔ تن وڈے قابل ذکر بدھ حکمران اشوک، کنشک تے تیرش دے سہ وچ پالی نوں ڈھیر اُچارن ملیا۔ ایس زبان نوں مہاتما بدھ نے بہت اگانہہ ودھایا۔ عبدالغفور قریشی لکھدے نیں:

”پالی بدھ مت دی پوتر زبان سی۔ بدھ بھکشاں اپنا مذہبی ادب ایس وچ ای محفوظ کر کے سنبھال دے سن۔ اشوک دے زمانے وچ پالی عام بولی جاندی سی۔“ (18)

آریاں لوکاں دے علاقیاں وچ پراکرتاں دا رواج شروع ہو گیا۔ بدھ مت جدوں زوال پذیر ہو گیا تے ایس توں مگروں سنسکرت دے عالماں نے ایہنوں شدھ کرن دی تحریک چلائی۔ جس پاروں ”شورسینی“ وجود وچ آئی۔ پراکرتاں نے اُپ بھرنش داروپ وٹا لیا، انج پنچ اُپ بھرنشاں وجود وچ آ گئیاں۔ ”مہاراشٹری اُپ بھرنش“، ”ماگدھی اُپ بھرنش“، ”اردھ ماگدھی اُپ بھرنش“، ”شورسینی اُپ بھرنش“ تے ”پشاپچی اُپ بھرنش“ پرانے ویلے وچ پنجاب نوں ”پشاپ“ دے ناں نال یاد کیتا جاندا سی۔ ایس طرحاں پشاپچی اُپ بھرنش دی نسبت پنجاب نال جڑی اے۔ ایہدے وچ پنجابی دیاں ساریاں علاقائی بولیاں تے لہجے شامل نیں۔ یعنی مشرقی بولیاں وچ ”بھٹیانی“، ”راٹھی“، ”مالوی“، ”دوآبی“، ”پوادھی“ جد کہ مغربی بولیاں وچ ”پوٹھوہاری“، ”دھنی“، ”چھاچھی“، ”شاہ پوری“، ”ریاستی“، ”ملتانوی“، ”ماچھی“، ”جانگلو“ تے پنجاب دے

باہر لے علاقیاں دیاں بولیاں وچ ”ہندکو“، ”ڈوگری“، ”پہاڑی“، ”گوجری“، ”سرائیکی“، ”کھیترانی“، ”لورستانی“ ویدک بولی نوں سنسکرت بن لکیاں کوئی پنج سو درھے لگے۔ اوس ویلے ایہہ دراوڑی زبان توں متاثر ہوئی۔ بدھ مت دا رواج ہون پاروں پالی تے پراکرت دا زور ہو گیا۔ آکھیا جاندا اے کہ عربی، فارسی تے ترکی زبانوں دے ملن پاروں محمد بن قاسم داسندھ اُتے حملہ تے غزنویاں دا پنجاب اُتے حملہ ہويا۔ پہلوی زبان تے مقامی بولیاں داملاپ حضرت عیسیٰ علیہ السلام دے جنم توں 500 ورھے پہلاں ہو چکیا سی۔ ایہہ اوس ویلے دی گل اے جدوں ہجاشتی خاندان دے ایرانی بادشاہواں نے پنجاب تے کشمیر، بلوچستان تے سندھ دے کجھ علاقیاں نوں فتح کر کے اپنی حکومت وچ شامل کر لیا۔ فیر جس ویلے ہجاشتی نے یونان اُتے حملہ کیتا، اوس ویلے اوہدی فوج وچ پنجابی تے سندھی سپاہی موجود سن۔ سکندر دے حملے تائیں ودھ گھٹ دو سو ورھے تیکر ایران دا سیاسی ہتھ اُتے رہیا۔ 326 ق م وچ سکندر اعظم ایس علاقے وچ آیا۔ ٹیکسلا دا راجا اوہدے نال لڑے بغیر ای اوہدا مطیع ہو گیا۔ سکندر اعظم جس ویلے ایتھے آیا تے اوس ویلے پنجابی زبان اُتے یونانی دا بہت اثر ہويا۔ بھارویں سکندر بہت تھوڑے ویلے واسطے ایتھے آیا پر اوہدا اثر بہت گہرا سی۔

سکندر اعظم دے سسے لوکاں نے سنگ تراشی تے سکے بناون دا فن سکھیا۔ ایہہ لوکاں نوں بتاں دی پوجا کرن دا عقیدہ وی دے گیا۔ ایسے پاروں ٹیکسلا دے ایدھر اوہدر دے علاقیاں وچ ڈھیر بت نیں۔ ٹیکسلا اک ثقافتی تے تمدنی مرکز بن گیا اے۔ پنجاب دی دھرتی تے بہت زیادہ حملہ آو آئے۔ سب توں اہم حملہ محمد بن قاسم داسی۔ 712ء وچ محمد بن قاسم نے ایتھے حملہ کر کے پنجاب تے سندھ اُتے اپنا قبضہ جمالیا۔ اوہ ملتان دے رستے ایتھے داخل ہويا۔ ایہہ مسلماناں دی آمد دا پہلا مرحلہ سی۔ محمد بن قاسم جس ویلے ایتھے آیا، اسلام بڑی تیزی نال پھیلیا۔ محمد بن قاسم عربی سی۔ عربی زبان نے مقامی زبان اُتے بہت اثرات چھڈے۔ محمد بن قاسم دی محنت پاروں بت پرستی مک گئی تے اسلامی نظام قائم ہويا۔ ”پاکستان کا ثقافتی انسائیکلو پیڈیا“ پنجاب وچ درج اے:

”بہت سسے ہندو مسلمان ہوئے اور یوں اسلامی طرز زندگی نے یہاں جنم لیا۔

جس میں مقامی روایات، آداب، زبان اور معاشرے کے اثرات بھی شامل

ہوئے۔ عربی اور فارسی زبانوں کے اثرات مقامی زبانوں پر مرتب

ہوئے۔“ (19)

محمد بن قاسم توں بعد اسماعیلیاں نے ملتان اُتے قبضہ کیا، اوس ویلے پنجاب دے کجھ ہور علاقیاں اُتے برہمنی خاندان دی حکومت سی۔ جس دا دارالحکومت لاہور سی۔ ایہہ راجہ جے پال برہمن دی حکومت سی۔ بارہویں صدی عیسوی وچ محمود غزنوی نے برصغیر اُتے حملے کیے۔ اوہ لٹ مار کرن لئی پنجاب وچ داخل ہويا، ایس سہ کئی صوفی بزرگاں نے دین اسلام دی تعلیم دا پرچار کیا۔ جہناں وچ بابا فرید ہوراں داناں سب توں پہلے آؤندا اے۔ اوہناں اپنے شلوکاں راہیں لوکاں نوں دین اسلام ول پریریا۔ ایہناں دے شلوکاں دی زبان بھگتاں دے کلام نالوں وکھری سی۔ بابا جی دے کلام وچ پنجابی دے نال نال عربی تے فارسی دے ودھیرے لفظ نیں، انج عربی تے فارسی لفظ پنجابی وچ رل گئے تے پنجابی دا گھیرا ہور موکلا ہو گیا۔ برطانیہ نے سوچی سمجھی سازش دے تحت ایس خطے وچ عیسائی مشنریاں دی بنیاد رکھی۔ اوہناں مشنریاں نے اپنی زبان نوں عام لوکاں کی تیکر اپڑاں لئی پہلا چھاپہ خانہ پنجاب وچ قائم کیا۔ مڑ اوہناں نوں ایس گل دی لوڑ محسوس ہوئی کہ اوہناں نوں پنجابی زبان بارے جا نکاری حاصل ہونی چاہیدی۔ ولیم کیری نے پنجابی بارے مڈھلام کیا۔ ایس حوالے نال سریندر سنگھ کوہلی دا خیال ”انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچ پنجابی حصے دا ترجمہ“ وچ درج اے:

”ولیم کیری ہوراں Grammar of Punjabee Language تیار

کیلی تے ستمبر 1812ء وچ مشن پریس نے ایہہ نوں چھاپے چاڑھیا۔“ (20)

ایہناں مشنریاں پاروں انگریزی نے پنجابی اُتے گہرا اثر چھڈیا کہ انج پنجابی وچ انگریزی دے پورے لفظ ور تے جان دے نیں۔ ڈاکٹر شہباز ملک ہوریں لکھدے نیں:

”پنجابی اُتے انگریزی اثر وی پچھانیا جاسکدا اے۔ ایس دی صورت دو قسم دی

اے اک تے پورے لفظ پنجابی وچ ور تے جارہے نیں جیویں ٹکٹ، سٹیشن، ٹیلی

ویژن، ڈاک، بلیم، سکول وغیرہ تے دو جے اوہ لفظ جہناں نوں اپنے حساب نال

بنالیا گیا اے جیویں کچنگ ہاؤس نوں کانجی ہاؤس، لارڈ نوں لائٹ۔“ (21)

انگریزاں توں جان چھڈاون لئی جدوں لوکی رل گئے فیر نتیجے دے طور تے اک لشکری زبان وجود وچ آئی

جہنوں ”اردو“ داناں دتا گیا۔ ایہہ زبان عام فہم تے آسان ہون پاروں لوکاں دے دلاں وچ گھر کر گئی۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوریں لکھدے نیں:

”پنجابی زبان کی ترویج و ترقی دراصل اردو زبان کی ترویج و ترقی ہے۔ جس قدر پنجابی علم و ادب کا ذخیرہ اردو زبان کے ذخیرے میں منتقل ہوتا چلا جائے گا اردو اس قدر وسیع اور جاندار زبان بنتی چلی جائیگی۔“ (22)

پنجاب دانگوں پنجابی نوں وکھو وکھ سمیاں وچ وکھو وکھ ناواں نال جانی جاندار ہیا اے۔ شاہد محمود کاشمیری ہوراں دے آکھن موجب:

”اج جس زبان نوں اسیں پنجابی آکھنے آں تے پنجابی کہہ کے ماں بولی کہنے آں۔ بہت پہلوں دسویں صدی عیسوی دے مورخ المسعودی تے جغرافیہ دان ابن حوقل نے ایہوں ”لمتانی“ آکھیا اے۔ البیرونی نے ایہوں ”الہندیہ“ لکھیا اے تے ”لاہوری“ وی آکھیا اے۔“ (23)

مکدی گل ایہہ کہ زبان اک مسلسل عمل اے۔ ایس لئی ایہدے وچ تبدیلیاں آؤندیاں رہندیاں نیں۔ زبان دا عمل اک پیڑھی توں دوجی پیڑھی تیکر اپڑدا اے۔ ایس لئی ایہدے وچ بندیاں دے سبھا، تعلیم، تجربے، ماحول، رہن سہن، داخلی تے خارجی اثرات پاروں ایہدے وچ ہولی ہولی تبدیلیاں داخل جاری رہندا اے۔

پنجاب دا علاقہ تاریخ دے ہر سہے وچ بیرونی حملہ آوراں دی گزرگاہ رہیا اے پر ایہتوں دے رہن والے اپنے باہمت تے بہادر سن کہ اوہناں ہر مشکل دامنہ واد مقابلہ کیتا، اوہناں نے نہ صرف اپنے آپ نوں زندہ رکھیا سگوں اپنی تہذیب تے ثقافت نوں وی مرن نہ دتا۔ ویلے دے اپنے حادثے شاید ای کسے ہور دھرتی توں لنگھے ہوں۔ بیرونی تہذیبیاں تے ثقافتاں دے اپنے پرچھاویں شاید ای کسے ہور زبان اُتے پئے ہوں، جنے پنجابی زبان اُتے پئے۔ ایہو وجہ اے کہ ایہتوں دی مقامی زبان اُتے کئی تہذیبیاں نے اثر پایا پر پنجابی زبان نے فیروں اپنی وکھری شناخت برقرار رکھی تے اپنی انفرادیت نوں ضائع نہ ہون دتا۔ ایہتوں تیکر پئی باہروں آون والے وی ایہوں اظہار دا ذریعہ بناندے رہے۔ کیوں جے ایہتوں دے رہن والیاں نال میل جول تے رابطہ قائم کرن لئی ایہدے توں وکھ ہور کوئی چارہ نہیں سی۔ خاص طور تے صوفیائے کرام جیہڑے تبلیغ اسلام تے حق داسبق دین لئی استھہ آئے ایہناں نے وی اظہار لئی پنجابی زبان دا ای سہارا لیا۔ انج ویلے دے نال نال ایہدے وچ رد و بدل ہویتا ہوندا وی رہوے گا۔ جے ایہدے وچ رد و بدل نہ ہویتا تے ایہہ جمود

داشکار ہو کے مک جاوے گی۔ ایس لئی زبان نوں زندہ رہن لئی تبدیلیاں دا آانات ضروری اے۔

حوالے

- 1- وارث سرہندی، علمی اردو لغت، لاہور: علمی کتاب خانہ، س ن، ص 1294
- 2- Loreto Todd, An Introduction to Linguistics, Hong Kong: Longman Literature Guides, 1991, P.6
- 3- شہباز ملک، ڈاکٹر، پنجابی لسانیات، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1996، ص 70
- 4- حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، لاہور: تاج بک ڈپو، س ن، ص 9
- 5- عین الحق فرید کوٹی، اردو زبان کی قدیم تاریخ، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1996، ص 96
- 6- شہباز ملک، پنجابی لسانیات، ص 71
- 7- محمد آصف خاں، پنجابی بولی دا پچھو کڑ، ص 65
- 8- ادہی، ص 85
- 9- عائشہ محمود، اردو زبان کی قدیم تاریخ، لاہور: پنجاب یونیورسٹی اور نیٹفل کالج مقالہ برائے ایم اے اندراج نمبر 260، ص 19
- 10- محمد آصف خاں، پنجابی بولی دا پچھو کڑ، ص 105
- 11- ادہی، ص 123
- 12- عبدالسلام، پنجابی زبان، لاہور: اردو انسائیکلو پیڈیا، فیروز سنز لمیٹڈ، تیسرا ایڈیشن جنوری 1984، ص 293
- 13- محمد آصف خاں، پنجابی بولی دا پچھو کڑ مشمولہ سانجھ و چار: مرتبہ سعید بھٹا، لاہور: اے۔ ایچ پبلشرز 1998ء، ص 11
- 14- سلیم خاں گمی، پنجابی زبان دا ارتقاء، لاہور: عزیز پبلشرز، 1991، ص 97

- 15 سلیم خاں گمی، پنجابی زبان دارتقاء، ص 63-64
- 16 انجم رحمانی، ڈاکٹر، پنجاب تمدنی و معاشرتی جائزہ، لاہور: الفیصل ناشران و تاجران کتب، نومبر 1998، ص 137
- 17 محمد عبداللہ، پنجابی، لاہور: اُردو دائرہ معارف اسلامیہ، دانش گاہ پنجاب، جلد نمبر 5، 1971، ص 666
- 18 عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1987، ص 32
- 19 یاسر جواد، عامر حمید، عرب دور، لاہور: پاکستان کا ثقافتی انسائیکلو پیڈیا پنجاب، الفیصل ناشران و تاجران کتب جنوری 2012، ص 44
- 20 سریندر سنگھ کوہلی، انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی حصے دا ترجمہ: مترجم منیر گجر، لاہور: سانجھ پبلشرز 2006، ص 191
- 21 شہباز ملک، ڈاکٹر، گوپڑ، لاہور: تاج بک ڈپو، 1985، ص 20
- 22 فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، پنجابی زبان ادب کی مختصر تاریخ، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2002، ص 46
- 23 شاہد محمود کاشمیری، سرت سویر، لاہور: عظیم اکیڈمی، 1989، ص 17